

THEO KOBUSCH

Ruhr Universität Bochum

Το *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (εφεξής *HWPh*), ο πρώτος τόμος του οποίου εκδόθηκε το 1971 και ο τελευταίος πρόκειται να κυκλοφορήσει μέσα στο 2004, είναι ο άμεσος διάδοχος του *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, επιμελητής του οποίου υπήρξε ο R. Eisler και η τέταρτη έκδοσή του τοποθετείται χρονικά στην περίοδο 1927-1930. Είναι όμως επίσης, με τον τρόπο του, μια συνέχεια της σπουδαίας παράδοσης σύνταξης λεξικών με φιλοσοφικές έννοιες, παράδοσης που περιλαμβάνει τον Goclenius και το *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie* του A. Lalande. Στην ίδια γραμμή εντάσσεται και ο J.G. Feder, ο οποίος το 1774 πρότεινε την «ιδέα ενός φιλοσοφικού λεξικού» με την πρόθεση να βοηθήσει τη φιλοσοφία ώστε να υπερβεί τη δυσκολία να πρέπει να πραγματεύεται «έννοιες που δεν είναι προσδιορισμένες με ακρίβεια» (“nicht genau bestimmten Begriffen”). Η υπέρβαση της δυσκολίας συνίστατο σε μια «διεξοδική διερεύνηση του πραγματικού περιεχομένου και της προέλευσης» των εννοιών. Στον πυρήνα όλων αυτών των λεξικών, ωστόσο, βρίσκεται η ιδέα του Διαφωτισμού ότι εάν διασαφηνίσουμε και προσδιορίσουμε επακριβώς τις ποικίλες σημασίες των δεδομένων εννοιών μπορεί να δημιουργηθεί μια διεθνώς έγκυρη φιλοσοφική ορολογία, και με αυτόν τον τρόπο να αποφευχθούν όλες οι φιλοσοφικές διαμάχες. Οι φιλοδοξίες του *HWPh* είναι, ωστόσο, πολύ πιο περιορισμένες. Βάση του συνιστά κυρίως η γερμανική γλώσσα, περιλαμβάνει ωστόσο τεχνικούς όρους και από άλλες γλώσσες, ιδιαίτερα όρους που προέρχονται από την αρχαιοελληνική και τη ρωμαϊκή παράδοση. Αν μια έκφραση, που δημιουργήθηκε είτε στην αρχαιοελληνική είτε στη λατινική οντολογία ή λογική, έχει επίσης υιοθετηθεί ως όρος σε μια σύγχρονη ευρωπαϊκή γλώσσα και επιβιώνει εκεί, η έκφραση αυτή και η ιστορία της περιλαμβάνονται στο λήμμα του σύγχρονου όρου. Εάν, από την άλλη πλευρά, η σύγχρονη εκδοχή του όρου δεν έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτή, η ιστορική πραγμάτευση της έννοιας περιορίζεται στην αρχαιοελληνική (π.χ. «Epopteia») ή τη λατινική της μορφή (π.χ. «communes conceptiones»).

---

*Οι μεταφραστές επιθυμούν να ευχαριστήσουν θερμά τον υποψήφιο διδάκτορα φιλοσοφίας κ. Παύλο Χαιρόπουλο για τη συμβολή του στην απόδοση της δυσμετάφραστης ορολογίας της παρούσας συμβολής.

Ενίοτε στο λεξικό περιλαμβάνονται όροι από τον πολιτισμό της Άπω Ανατολής (για παράδειγμα «Bushido»). Με αυτή την κατηγοριοποίηση των όρων ενδεχομένως κανείς να αποκτά αίσθηση της εξέλιξης μιας έννοιας ιδιαίτερα στη γερμανική της εκδοχή, όπως συμβαίνει με την περίπτωση του «Willkür» ('αυθαιρεσία') ως αντίθετη έννοια προς το «Freiheit» ('ελευθερία') — μια διάκριση που δεν διαθέτει το ακριβές αντίστοιχό της σε άλλη γλώσσα, είτε αυτή είναι η αρχαία ελληνική ή η λατινική είτε κάποια άλλη σύγχρονη γλώσσα.

Η βασική ιδέα που διατρέχει το *HWP* είναι να προσφέρει τεκμηριωμένες μαρτυρίες ανιχνεύοντας την ιστορική εξέλιξη φιλοσοφικών εννοιών, λαμβάνοντας υπόψη ό,τι παραμένει σταθερό όσον αφορά ένα φιλοσοφικό πρόβλημα σε σχέση με τις μεταβαλλόμενες ιστορικές αντιλήψεις και τους ανταγωνισμούς των διαφόρων ρευμάτων και σχολών, και, επίσης, λαμβάνοντας υπόψη το ευρύ φάσμα των πιθανών ερμηνειών κάθε φορά που καταπιανόμαστε με ένα φιλοσοφικό αντικείμενο. Αυτό σημαίνει ότι το *HWP* συνειδητά αντιμάχεται οποιονδήποτε αφηρημένο ορισμό του αντικειμένου της φιλοσοφίας, στρέφοντας την προσοχή προς την ιστορική γένεση και εξέλιξη της σημασίας εννοιών και όρων. Αυτή η σύλληψη υπονοεί ότι ένα φιλοσοφικό αντικείμενο δεν υφίσταται ανεξάρτητα από μια έννοια και την ιστορική της μεταβολή. Η φιλοσοφία εκφράζει τα αντικείμενά της μόνο μέσω εννοιών και υπάρχει μόνο μέσα σε έννοιες. Κανένα πράγμα δεν υφίσταται χωρίς την έννοιά του. Ακόμη πιο συγκεκριμένα: η συνειδητοποίηση ενός πράγματος είναι ανέφικτη χωρίς την έννοιά του. Υιοθετώντας αυτή την προσέγγιση, το *HWP* όχι μόνο εναρμονίζεται απόλυτα με τη σπουδαία παράδοση των φιλοσοφικών λεξικών, αλλά, επιπλέον, η ιδιαίτερη φυσιολογία του προβάλλει εντονότερα ενταγμένη σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο. Ο J.G. Walsh ήταν ένας από τους πρώτους, το 1726, που υπέδειξε την «ιστορική» όψη των εννοιών, που ανήκει στο ίδιο επίπεδο με την «δογματική» όψη, και η οποία επίσης χρειάζεται να υποβληθεί σε εξονυχιστικό έλεγχο. Η αντίληψη αυτής της διπλής όψης των εννοιών διατρέχει το λεξικό του, καθώς επιχειρεί, από τη μια να παρουσιάσει «τα αντικείμενα καθ'αυτά ως προς όλα τα μέρη που τα αποτελούν» (die "Sachen selbst nach allen Teilen derselbigen"), και, από την άλλη να δώσει μια ερμηνεία των όρων που ανήκουν στη φιλοσοφία. Αντίθετα, ο W.T. Krug διατύπωσε το αίτημα για ένα λεξικό ιστορίας των εννοιών αρκετά νωρίς, ήδη από το 1806, και επίσης συνέταξε ένα πρόγραμμα για ένα «ιστορικό και κριτικό λεξικό φιλοσοφίας»

Θα ήταν πολύ διδακτικό να διαθέτουμε ένα έργο που να περιέχει όλες τις φιλοσοφικές έννοιες και θεωρίες, το οποίο να τις κατατάσσει σε αλφαβητική σειρά και να καθορίζει την προέλευσή τους, την εξέλιξή τους, τη μετάλλαξή τους, τη θετική και αρνητική υποδοχή τους, τις

παραμορφώσεις και διορθώσεις τους και να παραθέτει όλες τις πηγές και τους συγγραφείς όλων των εποχών μέχρι σήμερα.¹

Την ιδέα αυτή υιοθέτησε ο R. Eucken, ο οποίος έδωσε αποφασιστική ώθηση στη λεξικογραφία της ιστορίας των εννοιών με την πρότασή του για μια «έκδοση ενός ιστορικού λεξικού της φιλοσοφικής ορολογίας» (1872) το οποίο επρόκειτο να συμπεριλάβει όλες τις λέξεις που είχαν «προσλάβει μια ιδιότυπη φιλοσοφική σημασία» και οι οποίες μπορούν να περιγραφούν «όπως εμφανίστηκαν και εξελίχθηκαν μέχρι σήμερα» (Eucken 1872-1873, 81 κ.ε.). Τέλος, κατά τον 20ό αι., αυτός που ακολούθησε την ιδέα «μιας ιστορίας των εννοιών με βάση την ιστορική συνείδηση» (“einer Begriffsgeschichte im Sinne des historischen Bewusstseins”) ήταν ο E. Rothacker. Αυτή η ιδέα υλοποιήθηκε το 1955 με την ίδρυση του «Archiv für Begriffsgeschichte». Η φιλοσοφική συνειδητοποίηση ενός πράγματος, ωστόσο, έχει ιδιότυπο χαρακτήρα, καθώς πρόκειται για μια αναστοχαστική γνώση του. Ήδη ο Hugo de St. Victor ήταν αυτός που είχε υπογραμμίσει με έμφαση την αναστοχαστική δομή της ανθρώπινης γνώσης στο βιβλίο του *Didascalicon*. Αλλά, βέβαια, η απλή φυσική γνώση ενός πράγματος πάντοτε προηγείται από τη φιλοσοφική. Έτσι, για παράδειγμα, οι άνθρωποι άσκησαν τη γεωργία για μεγάλο χρονικό διάστημα και είχαν γνώσεις γύρω από αυτήν προτού καταστεί αντικείμενο φιλοσοφικού αναστοχασμού στο πλαίσιο των λεγόμενων *artes mechanicae*. Ότι γνωρίζει ήδη η φυσική συνείδηση το γνωρίζουμε εκ νέου στη φιλοσοφία, αλλά με διαφορετικό τρόπο. Ότι γνωρίζουμε με αναστοχαστικό τρόπο αντικατοπτρίζεται στη φιλοσοφική ορολογία, η οποία διαθέτει τη δική της ιστορία. Ας δώσουμε άλλο ένα παράδειγμα, αντλημένο από τον πρώτο τόμο του *HWP*: βεβαίως ο ανθρώπινος νους, όταν σκεφτόταν, πάντοτε ανέλυε ή συνέθετε, αλλά η συνειδητοποίηση αυτής της ικανότητας της «ανάλυσης» και «σύνθεσης» αποκτά υπόσταση μόνο όταν εμφανίζονται οι έννοιες της «ανάλυσης» και «σύνθεσης». Για πληρέστερη ενημέρωση ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί το λήμμα «Analyse/Synthese», ένα από τα αρτιότερα σε ολόκληρο το λεξικό, λήμμα το οποίο ανιχνεύει την ιστορική εξέλιξη αυτού του ζεύγους βασικών μεθοδολογικών εννοιών από τον Πλάτωνα έως τον 20ό αι. Φαίνεται, ωστόσο, ότι αυτή η βασική αρχή του λεξικού, μερικές φορές, προκαλεί δυσχέρειες. Για παράδειγμα, είναι δυνατόν να ισχυριστούμε, σύμφωνα με αυτή την αρχή, ότι δεν υπάρχει μεταφυσική στον Πλάτωνα, καθώς η αρχαιοελληνική έννοια τὰ μετὰ τὰ φυσικά δεν εμφανίζεται στα κείμενά

---

¹ «Es müsste sehr instruktiv sein, wenn man von allen philosophischen Begriffen und Sätzen ein Werk hätte, welches sie in alphabetischer Ordnung reihete, dabei ihren Ursprung, ihren Fortgang, ihre Veränderungen, ihre Anfechtungen und Verteidigungen, Entstellungen und Berichtigungen mit Angabe der Quellen, der Verfasser, der Zeiter bis auf den gegenwärtigen Augenblick angäbe“ (Krug 1806, 436).

του, ή κατά μείζονα λόγο, ότι μεταφυσική δεν υπάρχει ούτε και στον Αριστοτέλη ακόμη, καθώς, όπως είναι γνωστό, ούτε αυτός χρησιμοποιεί αυτή την έκφραση; Βέβαια, όσον αφορά τον Αριστοτέλη, υπάρχουν αρκετές εναλλακτικές έννοιες όπως «σοφία» ή «πρώτη φιλοσοφία» κ.τ.ό., που μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε επαρκείς μαρτυρίες για τη συνειδητοποίηση αυτού που αργότερα εκφράστηκε με την έννοια της «μεταφυσικής». Η περίπτωση του Πλάτωνα είναι δυσκολότερη. Θα ήταν παράλογο να μην ασχοληθούμε με τη φιλοσοφία του Πλάτωνα στο λήμμα «Metaphysik» ωστόσο ο όρος για αυτόν τον επιστημονικό κλάδο απουσιάζει από τα κείμενά του. Σε αυτή την περίπτωση πρέπει κανείς και πάλι να προσφύγει σε εναλλακτικές έννοιες όπως «διαλεκτική» ή το «εποπτικόν» του Φαίδρου, οι οποίες αργότερα θα χρησιμοποιηθούν για να αποδώσουν τη μεταφυσική. Οπωσδήποτε, όμως, τα ονόματα επιστημονικών κλάδων αποτελούν μια ιδιαίτερη περίπτωση, υπό την έννοια ότι αυτά σχεδόν πάντοτε επινοήθηκαν και πλάστηκαν πολύ αργότερα από το αντικείμενο που δηλωνόταν με το αντίστοιχο όνομα.

Η σημασία μιας έννοιας πάντοτε προσδιορίζεται και από το αντώνυμό της. Έτσι η μεταβολή της σημασίας μιας έννοιας μπορεί να γίνει αντιληπτή επαρκέστερα, εάν μπορεί να εντοπιστεί η αντίθετη έννοια. Αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό με σαφήνεια στην περίπτωση της έννοιας «transcendental» ('υπερβατικός / υπερβατολογικός'). Η έννοια «transcendental» είναι βασική στη φιλοσοφία. Η φιλοσοφία του Καντ εισήγαγε μια σημαντική αλλαγή στη σημασία αυτής της έννοιας. Αφενός, η έννοια των «transcendents» ('τα επέκεινα ή υπερβατώδη') –που γίνονται «transcendentals» ('υπερβατικά') κατά τον ύστερο Μεσαίωνα χωρίς να υποστούν τότε κάποια αλλαγή σημασίας– από την εμφάνισή της μέχρι την εποχή αμέσως πριν από τον Καντ, σημαίνει τους γενικότερους όρους της ύπαρξης με οντολογικό τρόπο – δηλαδή, προϋποθέτει τη δυνατότητα μιας άμεσης γνώσης του αντικειμένου. Αφετέρου, στη φιλοσοφία του Καντ και των διαδόχων του η ίδια έννοια χρησιμοποιείται ως κατηγορημα εκείνου του είδους γνώσης που πραγματεύεται τους *a priori* όρους της εμπειρίας. Αυτή η θεμελιακή αλλαγή στη σημασία της έννοιας γίνεται φανερή, εάν εντοπίσουμε την αλλαγή στην αντίθετή της έννοια. Η σχολαστική έννοια του «transcendental» ('υπερβατικού') στη φιλοσοφία, που αποτελεί το οικείο αντικείμενο της μεταφυσικής από την εποχή του Αλβέρτου του Μεγάλου, αντιτίθεται στην έννοια του κατηγορικού: Το υπερβατικό είναι το υπερκατηγορικό. Από τον 15ο αι. και εξής οι υπερβατικοί προσδιορισμοί συχνά εμφανίζονται ως αντίθετα προς τα λεγόμενα «υπερ-υπερβατικά», που είναι αυτοί οι εξαιρετικά γενικοί προσδιορισμοί όπως «opinabile» ('το δοξαστόν'), «intelligibile» ('το νοητό') ή «apprehensibile» ('το αντιληπτό'), κοινοί τόσο στα πραγματικά αντικείμενα όσο και στα νοήμονα όντα. Σε σχέση με αυτή την αντίθετη έννοια του «υπερ-υπερβατικού», το «υπερβατικό» ή η υπερβατικότητα

πρέπει να γίνουν κατανοητά ως ο πιο γενικός προσδιορισμός κάθε πραγματικού όντος συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του Θεού, αν και ενίοτε γίνεται κάποια διάκριση ανάμεσα στην υπερβατικότητα του Θεού και την υπερκατηγορικότητα καθ'αυτήν. Αυτός ο συσχετισμός εννοιών υφίσταται αλλαγές στον Καντ. Η έννοια του «transcendental» ('υπερβατολογικού') ως γενικού κατηγορήματος ορισμένων εννοιών αντιτίθεται στην έννοια του εμπειρικού. Ο Ιδεαλισμός και ο Ρομαντισμός εκφράζουν ρητά αυτό που προκατέβαλε ο Καντ: το «transcendental» ('υπερβατολογικό') γίνεται το χαρακτηριστικό μιας συγκεκριμένης μεθόδου, θέσης ή οπτικής γωνίας, σε αντίθεση προς την οποία το μεταφυσικό ή το «transcendental» ('υπερβατικό') με την έννοια του υπερεμπειρικού χαρακτηρίζει τον στόχο της φιλοσοφίας. Το υπερβατολογικό ερώτημα του Καντ, που αναβίωσε και διευρύνθηκε με τους νεοκαντιανούς (H. Cohen, P. Natorp, E. Cassirer, W. Windelband, H. Rickert), επανατίθεται στην Φαινομενολογία σε σχέση με τον κόσμο ως ολότητα κάθε δυνατής εμπειρίας, έτσι ώστε εδώ, όπως και στον M. Heidegger, η έννοια του κοσμικού να λειτουργεί ως αντίθετος όρος ή σημείο αναφοράς. Υπό τις συνθήκες της στροφής της φιλοσοφίας προς τη γλώσσα, το «transcendental» ('υπερβατολογικό') μοιάζει να εξελίχτηκε σε μια άκρως τυπική έννοια κατά τον 20ό αι., όπως γίνεται ιδιαίτερα φανερό από τη διαμάχη των λεγόμενων «υπερβατολογικών επιχειρημάτων». Έγινε προφανές τώρα τι μπορεί να μας αποκαλύψει αυτό το παράδειγμα: η αλλαγή στην εκάστοτε αντίθετη έννοια αποτελεί ένδειξη ότι μια περισσότερο ή λιγότερο αποφασιστική μετατόπιση ή αλλαγή σημασίας της αρχικής έννοιας έλαβε χώρα.

Έτσι το *HWP* καθοδηγείται από μια αντίληψη της φιλοσοφίας, σύμφωνα με την οποία η φιλοσοφία εξελίσσεται και συνεχώς εμπλουτίζεται μέσω του ανταγωνισμού εννοιών, σχολών και ρευμάτων. Η εξέλιξη αυτή πρέπει να γίνει κατανοητή ως μια θεμελιωδώς ανοιχτή διεργασία. Ως πρώτος επιμελητής του λεξικού, ο J. Ritter, παρατηρεί στις κατευθυντήριες γραμμές του (*Leitgedanken*), ότι αυτού του είδους η ιστορική θεμελίωση της φιλοσοφίας αντιτίθεται στην καρτεσιανή θέση, σύμφωνα με την οποία η σαφής και ευκρινής έννοια «επίσης περικλείει το αντικείμενο της φιλοσοφίας σε μια οριστική ακρίβεια που εξαιρείται από κάθε ιστορική αλλαγή» (Ritter 1964· 1965· 1967). Έτσι, το *HWP* υιοθετεί βασικές ιδέες του H. Blumenberg, ο οποίος, στη Μεταφορολογία του, επισήμανε ότι η επιθυμία για μια σταθερή και αμετάβλητη ορολογία απλώς και μόνο θα κατέστρεφε την λογική ιστορία των εννοιών. Η ιστορία των εννοιών θα έφτανε σε ένα τέλος εάν η γλώσσα της φιλοσοφίας πάσχιζε να πραγματοποιήσει την έσχατη εννοιολογική φάση της και το ιδανικό μιας τελεσίδικης ορολογίας. Αντίθετα, η εννοιολογική ιστορία επέλεξε μια πιο μετριοφρόνα επιδίωξη. Ερευνώντας ιστορικά έννοιες και απόψεις, θέσεις και ζητήματα, μεθόδους και προβλήματα,

μπορεί να συμβάλλει –όπως το διατύπωσε ο L. Geldsetzer– στην πρόληψη ενός είδους φιλοσοφίας που «εφευρίσκει νέες έννοιες χωρίς να λαμβάνει υπόψη της τη συνέχεια και αρκείται με τη δική της ορολογία», δηλαδή, για να χρησιμοποιήσουμε την προσφυή φράση του Γκαίτε, ενός είδος φιλοσοφίας που επιχειρεί να παίξει τον τρελό απέναντι στον ίδιο της τον εαυτό (“die den Narren auf eigene Hand zu spielen versucht”).

Βιβλιογραφικές αναφορές

EUCKEN, R. 1872-1873. «Aufforderung zur Begründung eines Lexicons der philosophischen Terminologie». *Philosophische Monatshefte* 8: 81 κ.ε.

KRUG, W.T. 1806. «Rezension des Mellinschen Enzyklopädischen Wörterbuchs der Kritischen Philosophie». *Neue Leipziger Literaturzeitung* 22: 436.

RITTER, J. 1964. «Zur Neufassung des “Eisler”». *Zeitschrift für philosophische Forschung* 18: 704-708.

———. 1965. «Leitgedanken und Grundsätze eines “Historischen Wörterbuchs der Philosophie”». *Archiv für Geschichte der Philosophie* 47: 299-304.

———. 1967. *Archiv für Begriffsgeschichte* 11/1: 75-80.